

Jürgen Habermas,

The Structural Transformation of the Public Sphere, an inquiry into a category of bourgeois society;
(Strukturwandel der Öffentlichkeit)

1^e uitgave 1962

De 'Öffentlichkeit', "Public Sphere", of Publieke Ruimte, het zijn begrippen die we dagelijks gebruiken, maar waar komen ze vandaan en wat betekenen ze?

Habermas' opgave was – zo blijkt uit zijn voorwoord – om het fenomeen ('type') van de "bourgeois public sphere" (de "bürgerliche Öffentlichkeit) te analyseren. Het probleem hiermee is volgens hem dat 'het object desintegreert' als je het analyseert vanuit een specifieke sociaal wetenschappelijke benadering. Habermas verzucht dat niemand in staat is om alle aspecten die aan de orde zijn helemaal te beheersen. Hij kiest voor een aanpak die tegelijk sociologisch en historisch is. Daarbij is de focus op het liberale model van deze burgerlijke publieke ruimte.

I. Introduction: preliminary demarcation of a type of bourgeois public sphere

1. The initial question

Het gebruik van begrippen als 'publiek' en 'publieke ruimte' is veelvoudig, zowel in dagelijks spraakgebruik als ook in de wetenschap. Habermas stelt vast dat er veel geschreven en gesproken wordt over de publieke ruimte en dat deze tegelijk in scope groeit en in betekenis slinkt. Niettemin blijft de 'publiekheid' (publicity) een organisatorisch kernconcept van onze politieke orde. Habermas hoopt/verwacht dat het komen tot een historisch begrip van de structuren die we op dit moment rekenen tot de 'publieke ruimte' ons niet alleen een sociologisch verheldering, maar vooral een systematisch begrip biedt van onze samenleving vanuit één van haar centrale categorieën.

2. Remarks on the type of representative publicness

Sociologisch gezien bestond de publieke sfeer als een apart domein, los van een private sfeer niet in de feodale tijden van de middeleeuwen. Weliswaar bezaten koning en edelen 'publieke zetels', maar deze werden gezien als een status-attribuut. Niet als betekenisvol in een afgrenzing van publiek-privaat. Pas in de 16^e eeuw zie je dat de begrippen publiek en privaat zich gaan onderscheiden. In deze periode – onder absolutistische vorsten – ontstaat iets van een publieke autoriteit, te weten een 'staat' die een objectieve existentie krijgt ten opzichte van de persoon van de heerser.

3. On the genesis of the bourgeois public sphere

Met de opkomst van het vroege financieel en handelskapitalisme vormde zich een nieuwe sociale orde. Natuurlijk waren er altijd al steden, met markten, maar deze waren gericht op de directe omgeving en domineerden deze directe omgeving dan ook. Maar bij de opkomst van de lange afstandshandel kregen de steden de rol van basis voor deze handel en daarmee ontstonden er ook anderssoortige markten. Een verreikend netwerk van horizontale afhankelijkheid ging ontstaan, dat in principe niet meer gebaseerd was op de verticale machtsstructuren van de adel (maar zich daartoe natuurlijk wel moest gaan verhouden). Parallel aan de nieuwe handelsrelaties ontstond een patroon van nieuwsverspreiding, waarbij de kooplui eerste netwerken voor post gingen opzetten. Daarmee

werden de steden de centra voor de handel in nieuws. Nagenoeg gelijktijdig met de ontwikkeling van de aandelenmarkten ontstonden vaste post-diensten, reguliere contacten en reguliere communicatie. Maar de handelaren, zowel als de machthebbers beschouwden deze informatie en communicatie als intern en zeker niet als 'publiek'.

Een volgende fase ontstaat als handelsbedrijven in de 16^e eeuw zich gingen organiseren op basis van additioneel kapitaal. Ze waren niet meer tevreden met de eigen beperkte markt, maar wilden nieuwe markten openen. Daarvoor was veel kapitaal nodig en dat op zijn beurt vroeg weer sterke politieke garanties. Omdat deze niet meer louter door de 'steden' konden worden geleverd ontstond er een 'staats-territorium'. Om dit te runnen was een bureaucratie nodig en die moet betaald worden. Dit vraagt een efficiënt systeem van belastingheffing. Hiermee ontstond een differentiatie tussen de staat enerzijds, waarvan de belastingheffing de kern is (+Elias: geweldsuitoefening) enerzijds en de autoriteit van de (adelijke) heerser die heerst over zijn landgoederen. Hiermee ontstond ruimte voor het ontstaan van de 'publieke autoriteit', die beschikt over een staand leger en een permanente administratie. De publieke autoriteit werd dus tastbaar voor hen die hieraan onderworpen waren. De feodale autoriteit van de 'heer' veranderde in een 'politie'-autoriteit. De private mensen die het adres vormden van deze publieke autoriteit vormden hiervoor aldus 'het publiek'. Vervolgens kwam een 'burgerlijke samenleving' tot stand als gevolg van de depersonalisatie van de staats-autoriteit. Activiteiten en afhankelijkheden die tot dan thuis hoorden binnen de primitieve huishoud-economie, verkregen een eigen zelfstandigheid in de publieke sfeer. Maar daarmee vervolgens (heel dialectisch), omdat de oude banden die (Schumpeter) personen in supra-individuele systemen persten, hun kracht verloren, ontstond de situatie dat de economie van iedere familie een afzonderlijke entiteit werd in een eigen private sfeer die kon worden onderscheiden van de publieke sfeer. Economie was niet meer gericht op de 'Oikos': de markt had het huishouden vervangen.

Habermas beschrijft verder hoe zaken zich vanaf hier ontwikkelen. Van belang hierbij is de ontwikkeling van de 'pers', die gaandeweg een unieke explosieve kracht van zich zelf kreeg. Daarbij ontwikkelde de handel in nieuws zich niet alleen in relatie met de behoeften van de handel zelf, maar nieuws werd op zijn beurt ook zelf een verhandelbaar goed.

De staatsautoriteiten gingen de kranten ook steeds meer gebruiken voor hun eigen aankondigingen. De geadresseerden daarvan vormden dus het 'publiek' en omdat de autoriteiten zich tot alle onderdanen richtten werden gaandeweg de onderdanen samen synoniem met het 'publiek'. Binnen dit publiek ontstond de laag van de gegoede en ook opgeleide bourgeoisie. Omdat de autoriteiten zich met hen konden verstaan (immers voldoende opgeleid en tot lezen en schrijven in staat) werd de bourgeoisie de echte 'drager' van het 'publiek'. Belangrijk volgens H: dit was een 'reading public', dat zo omvangrijk was en een zodanige positie kreeg dat deze groep niet meer – zoals vroeger de rijk geworden handelaren in de steden – gaandeweg konden worden in de adel en de adellijke structuren. Habermas positioneert een en ander binnen de mercantilistische fase van het kapitalisme. Dit was niet gericht op centralisatie van het kapitalisme naar de staat – zoals allerwege wordt gedacht -, maar wel degelijk op oprichting en verspreiding van private bedrijven. Daarvoor echter heeft het een stelsel van regels ontwikkeld om dit mogelijk te maken. Brede groepen van de bevolking werden met deze- vaak strenge – regels geconfronteerd. Tegenover deze publieke autoriteit kwam dus steeds nadrukkelijker ook een privé domein te staan, met een eigen privé-autoriteit. De grenzen tussen deze twee werden onderwerp van debat. De publieke autoriteit meende dat een privé-persoon geen recht had om zich 'publiek' te manifesteren. Dat was immers het domein van de autoriteiten. Het enige wapen dat de bourgeoisie daar tegenover kon stellen was de 'rede'.

Zo ontwikkelde zich een 'publiek' dat bestaat uit 'redenerende' subjecten. In plaats van louter 'ontvangers' van regulering door de autoriteiten werden zij de tegenstanders van die autoriteiten. Het begrip 'publiek' ging de plaats innemen van 'wereld', of 'menschheid'. Daarbij onderstreept Habermas het belang van het 'lezen' en het kritische debat. Alles wat werd voorgelegd aan het oordeel van het publiek verkreeg daarmee 'publicity' (Publizität). Kritiek als zodanig kreeg de vorm van de "öffentliche Meinung, ofwel de 'General Opinion', of de 'Public Opinion'".

II Social structures of the public sphere

4. The basic blueprint

De 'bourgeois public sphere' is voor alles een 'sphere of private people come together as a public'. Al heel snel claimde deze bourgeois public sphere een rol tegenover de autoriteiten. Dat debat focust op de algemene regels die gelden voor de uitwisseling van goederen tussen private personen, maar daarmee als zodanig van publiek belang.

In dit debat was het belang van het 'publiek' om in de discussie met de autoriteiten de 'rede' als standaard te kiezen en de 'wet' als het mechanisme waarmee autoriteiten kunnen heersen en waarmee dit heersen dus ook kan worden beperkt.

HABERMAS onderscheidt (p. 30) als blauwdruk voor de bourgeois-public sphere:

- er is een statelijk domein, met daarin de staat zelf met zijn geweldsfunctie (politie) en daarbinnen ook het rechtssysteem
- er is een privaat domein, met daarin te onderscheiden:
 - het domein van de civil society, w.o. de uitwisseling van goederen en arbeid
 - de interne ruimte van het familieverband
- er is een 'public sphere' die ten principale privaat is, maar toch zit tussen het private en het statelijke domein. Deze public sphere bestaat uit private personen, die zich verhouden tot de autoriteiten. Ze bevindt zich dus ook in een politiek domein en het is een wereld van letters waar gelezen wordt en gedebatteerd.

5. Institutions of the public sphere

In de context van deze ontwikkeling naar een bourgeois public sphere verloren de 'hoven' gaandeweg hun rol als centrum van het debat. Dit verschoof naar de salons en de koffiehuisen in de steden. Hoewel verschillend in Engeland, Frankrijk en Duitsland was de ontwikkeling dat in deze locaties niet alleen de grande bourgeoisie zich vermengde met de adel, maar er was ook plaats voor deelname aan het debat door winkeliers, horlogemakers e.d. Eigenlijk voor iedereen die kon lezen, schrijven en in een redelijk debat kon deelnemen. Dat terwijl de aristocratie van de 17^e eeuw niet echt een lezend publiek was. Volgens Habermas is het ontwikkeling van een lezend publiek dat kritisch debatteert over literatuur, theater en muziek een manifestatie van de gedachte dat een lekenpubliek mag oordelen en misschien ook wel móet oordelen.

6. The bourgeois family and the institutionalisation of a privateness oriented towards an audience

Vanaf ongeveer 1750 ontstaat een 'groot publiek' in theaters, musea en concertzalen, dat losgezongen is geraakt van de aristocratie. De salon was de plek waar het debat plaatsvond. Daarmee liep de grens tussen de private en de publieke ruimte dwars door het huis: de private personen

kwamen uit de intimiteit van hun woonkamer en zetten twee stappen naar hun salon, die onderdeel was van de publieke ruimte.

De private ruimte was dus iets wat gekoesterd kon worden en wat zich zelf ook weer tot het publiek kon richten: met name in de vorm van literatuur en muziek, waarin subjectiviteit gekoesterd werd, maar werd gericht op het publiek. Er ontstonden bibliotheken, leeskringen en boekenclubs, waardoor brede kringen van de bourgeois konden lezen en met elkaar discussiëren. Dit vormde de publieke ruimte van een kritisch-rationeel debat, waarin de subjectiviteit (ontstaan vanuit de familiekring) helderheid over zich zelf kreeg.

7. The public sphere in the world of letters in relation tot he public sphere in the political realm

Het proces waarin de door de staat geregeerde publieke ruimte werd toegeëigend aan een publiek van private personen, was vooral één van het de conversie van instituties die er al waren in de wereld van de letteren. Deze instituties gingen dus gaandeweg een rol spelen in het politieke domein. Hierbij opnieuw de 'rede' als uitgangspunt hanterend.

Waar de 'geheimheid' het wapen van de soeverein is, is openheid en debat het wapen van de bourgeoisie.

De burger heeft overigens twee rollen: die van eigenaar van bezit (bourgeois) en die van individueel mens (homme). In de volledig ontwikkelde bourgeois publieke ruimte liepen deze twee rollen geheel door elkaar, waardoor er gaandeweg een identificatie ontstond van de mens met de eigenaar. Nog verder gaand is dan dat alleen 'eigenaren' een rol hebben in het publieke debat.

III Political Functions of the public sphere

8 The model case of the British development

Een publieke ruimte die functioneert in het politieke domein ontstond voor het eerst in Groot Brittannië aan het einde van de 18^e eeuw. H volgt vervolgens allerlei ontwikkelingen die ik heb overgeslagen. Het eindigt met de stelling dat de condities voor een tijdelijke regering op basis van een publieke opinie zich voordeden met de publicatie van het eerste verkiezingsprogramma in 1834.

9. The continental variants

Hier loopt H de ontwikkeling in Frankrijk en Duitsland langs, die met belangrijke lokale verschillen toch min of meer langs dezelfde lijnen verlopen.

10. Civil society as the sphere of private autonomy: private la wand liberalized market

Uit de voorgaande paragrafen komt naar voren dát de public sphere gedurende de 18^e eeuw belangrijke politieke functies gaat innemen in een maatschappelijk proces waarin goederen-uitwisseling en arbeid grotendeels los kwam van directe overheidsbemoeienis. De sociale voorwaarde voor deze ontwikkelde bourgeois public sphere was een eveneens ontwikkelde markt voor goederen en arbeid, die zich had geëmancipeerd van staatsinterventie. De voorwaarde daarvoor op zijn beurt was dat deze markt de sociale reproductie volledig in de private sfeer liet, waarmee de privatisering van de civil society tot een afronding kwam.

In het privaatrecht ontwikkelde het concept van transacties, als uitwisseling op basis van vrije wil, zich vanuit de gedachte dat alle burgers daadwerkelijk 'property owners' zijn. (p.75). Maar pas in het

kader van de industriële revolutie, toen volledige benutting van kapitaal steeds belangrijker werd, waren alle voormalige restricties op het principe van vrije transacties voorbij.

11. The contradictory institutionalization of the public sphere in the bourgeois constitutional state

Volgens het idee dat de civil society van zich zelf heeft, is een systeem van vrije competitie zelf regulerend, tenminste zo lang niet-economische 'agencies' zich er niet mee bemoeien. De eliminatie van arbitraire en autoritaire staatsinterventie door het binden van de staatsfunctie in normen en wetten beschermt aldus de vrije markt. Dit werd gezien als de 'ordre naturel'. Van belang daarbij was de vormgeving van de wetgevende macht: alleen met de macht om zich zelf aan wetten te binden kon het publiek van private personen zekerheid krijgen over de continuïteit van de eigen vrijheid in de vrije markt (waarbij – opnieuw – de mens gelijkgesteld werd aan de 'property owner' en de anderen dus feitelijk buiten gesloten). Daarbij gold: de wet is niet de 'wil' van één of veel mensen, het is de ratio (p.81). Met andere woorden: redelijk denken leidt tot overeenstemming over de wet. De heerschappij van het publiek was een proces, waarin heerschappij als zodanig (domination) werd opgeheven (p. 82). Publiek debat werd gezien als het proces waarin 'wil' verandert in 'ratio'. In dit kader werden drie sets van grondrechten vastgelegd:

- rechten met betrekking tot vrijheid van meningsuiting, cruciaal voor het publiek debat en daarmee voor de vertaling van wil in ratio
- de rechten die de status van de mens (man-property owner) garanderen in en over zijn eigen intieme sfeer
- rechten om voor de mens (idem) om vrijelijk transacties te mogen uitvoeren (gelijkheid voor de wet en bescherming van eigendom)

Als gevolg van de constitutionele definitie van het publieke domein en zijn functies werd 'publiekheid' (publicness) het organisatorische principe voor de procedures van de staatsorganen (in plaats van geheimheid). Echter: door te stellen dat alle macht (en geweld/'gewalt') ontspruit aan het volk werd een innerlijke tegenstrijdigheid zichtbaar. De staat beweert een publieke macht te zijn die zich zelf onderwerpt aan de belangen van de private sfeer, die op zijn beurt zelf wordt gezien als neutraal en als geëmancipeerd. (p. 84) Maar in de praktijk stond met deze norm op gespannen voet. In de praktijk gold dit immers alleen maar voor de 'property owners' die tevens geletterd waren. Voor alle anderen, 'het gewone volk', gold dit allemaal niet. **De 'public sphere' staat of valt met universele toegang. Een 'public sphere' waar die niet van toepassing is, was daarmee geen pblic sphere meer. (p. 85)** *(op dit moment zijn ook allerlei groepen uitgesloten, omdat het allemaal veel te ingewikkeld is).*

Alleen 'property owners' waren in een positie om een 'publiek' te vormen dat bij wet de grondslagen van deze zelfde orde kon beschermen. Daarbij was er geen verschil tussen de 'homme' en de 'citoyen': de eerste beschikt over eigendom; de laatste is in een positie om de stabiliteit van het bezit te beschermen en daarmee de dominantie van één klasse boven de andere te handhaven. Niettemin ontwikkelde de dominante klasse (bourgeois) politieke instituties die geloofwaardig hun eigen afschaffing mogelijk maakten: juist door te stellen dat dominantie kan worden opgeheven door het dwingende inzicht van de 'public opinion' kon deze dominantie van één klasse dus ook worden opgeheven *(ik weet niet zeker of hij dit echt zo bedoelt)* (p. 88) De ideologie die hierbij hoort begint met de gelijkstelling van 'mens' en 'property owner'; vervolgens wordt deze mens gezien als onderdeel van een publiek in de politieke publieke sfeer en tenslotte wordt dit weer gelijkgesteld met de ontwikkeling van de publieke opinie in de wereld van de letters en de letteren. Aldus ontstond een constellatie waarin op basis van het idee dat dominantie onjuist was, de dominantie

van de homme=bourgeois (property owner)=citoyen boven allen die niet deze rol hadden (het gewone volk dus) werd geïnstitutionaliseerd.

IV The Bourgeois Public Sphere: Idea and Ideology

12. Public Opinion – Opinion Publique – Öffentliche Meinung: on the prehistory of the phrase

De zelf-interpretatie van de bourgeois public sphere kristalliseerde uit in het idee van de 'publieke opinie'.

Habermas beschrijft hier hoe het begrip 'opinion' gaandeweg (Locke) een identificatie kreeg met 'conscience' en zich daarmee losmaakte van puur vooroordeel. Daardoor kreeg het begrip 'publieke opinie' zijn eigen waarde. Door koppeling van Locke's 'Law of Opinion' aan Rousseaus Volonté General verscheen naast de 'homme' ook de 'citoyen' die gerechtigd is tot het aangaan van een sociaal contract.

13. Publicity as the bridging principle between politics and morality

Van Kant komt het 'principe van publicity'. De publieke ruimte werd volgens hem niet gerealiseerd inde republiek van de geleerden, maar in het publieke gebruik van de 'rede' door iedereen die daartoe in staat was. Vandaar het postulaat dat het publiek gebruik van de 'rede' altijd vrij moet zijn en alleen maar verlichting kan brengen tussen de mensen. (p. 106) Daarmee is de moraliteit natuurlijk nog niet geborgd. Kant formuleert – met een wat uitgebreidere variatie op Mandeville's formulering 'private vices, public benefits'- dat een veelvoud aan rationele wezens, die leven onder een universele wet, die allen proberen deze wet te ontduiken kunnen een gezamenlijke constitutie ontwikkelen die ervoor zorgt dat hoewel hun private intenties met elkaar conflicteren, ze elkaar controleren en daarmee resulteren in een publiek gedrag waarin deze private intenties niet zichtbaar zijn. (p. 109).

Natuurlijk gaat het hier opnieuw om de 'property owners': Om op bovenstaande wijze moraliteit en politiek aan elkaar te verbinden door 'publiekheid' is de toelating tot deze publieke ruimte beperkt tot burgers die autonoom zijn vanuit een positie in uitwisseling van goederen. "The only qualification required by a citizen (apart of course from being an adult male) is that he must be his own master and must have some property to support himself." (p. 110)

Habermas onderscheidt in Kant's politieke filosofie in dit kader twee versies. In de eerste, de officiële, geldt dat moraliteit in politiek – tenminste als de kaders van een rechtsstaat zijn gevestigd – het automatische gevolg is van wet-conform handelen. Deze 'rule of law' werd gegarandeerd door de 'publiekheid', te weten de publieke ruimte waarin het debat plaatsvindt. De tweede, onofficiële versie is dat politiek niet gelijk staat aan moraliteit, te weten als actie in overeenstemming met de positieve wetgeving. Veeleer is het zo dat er een collectieve wil nodig is als criterium voor positieve wetgeving en dat criterium is welvaart. Dat opnieuw kan alleen worden gegarandeerd in de arena van de 'publiekheid'.

De publieke ruimte past prima in het Kantiaans systeem zo lang het onderscheid tussen het empirische en het zich zelf begrijpende subject gebaseerd was op de sociale verhoudingen van de liberale samenleving, met daarin de klassieke relatie van bourgeois-homme-citoyen, ofwel een samenleving als een ordre naturel waarin private vices inderdaad vertaald kunnen worden in public virtues. Maar...., dit is geen ordre naturel omdat deze zich beperkt tot de property owners en alle anderen in de kou laat staan. Onder die condities is de publieke ruimte niet meer het automatische

en geëigende principe voor het verbinden van moraliteit aan politiek, werd deze gedachte dus pure ideologie.

14. On the dialectic of the public sphere (Hegel and Marx)

In het publiek van private personen, deelnemend in het rationeel-kritisch debat, komt tot stand wat Kant 'publieke overeenstemming' en wat Hegel 'publieke opinie' noemt: een 'empirische universaliteit, waarvan de denkbeelden en meningen van de velen de deeltjes vormen'. (p. 117). 'De functie van de publieke sfeer is de onderwerping van dominantie aan de rede'. Hegel verwachtte ook veel van de publieke opinie, maar gaf wel aan dat wetenschap daarbuiten viel, een demotie van de publieke opinie dus en als zodanig een consequentie van Hegels concept van de civil society. Daarin onderkent hij dat in deze civil society een onderklasse ontstaat met enorme armoede. Maar deze onderklasse telde dan ook niet mee. Het ontstaan hiervan (en het gebrek aan afzetmogelijkheden dat daarvan het resultaat is) ondergraaft de universaliteit van de claim dat de belangen van property-owners overeenkomen met de belangen van de samenleving als geheel. Hegel ontwikkelt een staatsbegrip dat gebaseerd is op het bijeenbrengen van 'estates' (landgoederen dus). Hij stelt dan ook vast dat er controle van bovenaf moet zijn om het gevaar van oproer als gevolg van tegenstrijdige belangen te beperken. Van daaruit geredeneerd krijgt de public sphere ook een andere rol: het is niet de representatie van de 'rede', maar veeleer wordt het opvoedingswijze. In plaats van een objectiviteit van de gezamenlijke mening vanuit het kritisch debat wordt het tot een verzameling van meningen, dus van subjectiviteit. In de civil society van Hegel was de public sphere niet meer de basis waarin een publiek van private personen politieke in rationele autoriteit kon vertalen. De staat van Hegel, de verzameling van landgoederen dus, waar het Pruisische constitutie op was gebaseerd was er één waarbij staat en samenleving volkomen gescheiden werden. (ik neem aan: de samenleving onder de heerser van de landgoederen en de heersers komen samen om de staat te vormen).

Marx verzette zich hier tegen en stelde dat een republiek (de staatsvorm bij uitstek die is gebaseerd op burgerrechten) daar ontstaat waar de private sfeer een onafhankelijk bestaan heeft. Tot dat moment heeft de samenleving zelf een politiek karakter, dat wil zeggen elementen van het private leven (familie, beroepen, kasten en gilden) worden vanuit een publiek/politiek domein aangestuurd. Marx: "The political revolution abolished the political character of civil society. It dissolved civil society into its basic elements" (p. 123) te weten enerzijds mensen/individuen en anderzijds materiele en culturele elementen die de levensverwachting van deze individuen bepalen.

Voor Marx was de publieke opinie niets dan vals bewustzijn. Zijn kritiek vernietigde alle ficties rond de public sphere:

- de sociale voorwaarden voor het functioneren van die public sphere ontbraken ten enenmale als alleen property owners hiertoe toegang hadden
- daarmee was de gelijkstelling van property-owners met 'mensen' ook onzinnig
- zo lang de machtsverhoudingen scheef zijn en blijven kan er nooit een deugdelijke juridische constructie tot stand komen om politieke autoriteit door rationele autoriteit te vervangen

Daarom is bourgeois-constitutionele staat, met de public sphere als principe, niets anders dan ideologie. Deelname door de arbeidersklasse aan de organen van de bourgeois public sphere is een goede tactiek. De hervorming van het kiesstelsel, waardoor arbeiders toegang krijgen zal onontkomelijk leiden tot de opheffing van de staat en daarmee van de bestaande civil society. Als de arbeiders toegang krijgen tot de public sphere zal deze van de grond af moeten worden opgebouwd

in een herverdeling van de private en publieke domeinen. Arbeiders krijgen – kort gezegd – een betere bescherming van hun privacy als de productiemiddelen worden gesocialiseerd. Bij Marx is menselijke autonomie niet meer gebaseerd op private eigendom. Private autonomie wordt gebaseerd op een originele autonomie die ontstaat vanuit een publiek citizens van de samenleving in de uitoefening van hun functies in de onder socialistische omstandigheden uitgebreide public sphere.

De vereniging van bourgeois (property owner) en homme, wordt vervangen door die tussen citoyen en homme. (p. 129). De rol van een staatsburger is niet langer een functie van de vrijheid van de property-owner, noch is de public sphere verbonden met een samenleving van property owners. In plaats daarvan borgt het autonome publiek zijn eigen sfeer van persoonlijke vrijheid binnen het kader van een op planning gebaseerde samenleving. (p. 129)

15. The ambivalent view of the public sphere in the theory of liberalism

De dialectiek van de bourgeois 'public sphere' ontwikkelde zich niet zoals de socialisten hadden verwacht. Het bleek mogelijk om binnen deze sfeer gelijke politieke rechten uit te breiden tot alle sociale klassen. Tegelijk was het zo duidelijk dat het idee van de bourgeois public sphere op dat zelfde moment niet meer dan ideologie was, dat de vertegenwoordigers van deze ideologie hem nauwelijks meer verdedigden. De liberale apologie was echter superieur aan de socialistische in die zin dat deze de fundamentele voorwaarden van zowel het klassieke liberale model als van zijn socialistische tegenhanger ter discussie stelde:

- de 18^e eeuwse bourgeois visie was dat politieke dominantie rationeel gemaakt kon worden vanuit een raamwerk van een filosofie van de geschiedenis.
- Zo konden de sociale voorwaarden van de publieke sfeer als een soort van 'natuurlijke orde' worden gepostuleerd, waardoor er een autonome en harmonieuze proces van sociale reproductie zou ontstaan.
- In overeenstemming daarmee kon de public sphere, meebewegend met de beweging van de geschiedenis zelf komen tot besluitvorming vanuit praktische noodzakelijkheid in overeenstemming met het publiek belang.

Zo claimt dit model van de public sphere, waarin de publieke opinie en de rede convergeren, dat het mogelijk is om belangenconflicten én bureaucratische besluiten tot een minimum te beperken en waar deze zich tot voordoelen te onderwerpen aan betrouwbare criteria voor publieke evaluatie. In het liberalisme werd de zelf-interpretatie van de publieke sfeer dus die van het 'realistisch' zijn. Het publiek werd gezien als bestaand uit vrije individuen, die in beginsel een gezamenlijk klasse-belang hebben en daardoor geen onderlinge vriend-bijand-verhouding kennen.

Niettemin was deze sluier dun. In de praktijk werd het publieke domein steeds groter en ging het – tezamen met sociale exclusiviteit – ook de coherentie verliezen die werd bevorderd door onderlinge sociale codes en door een relatief hoog niveau van onderwijs. De publieke sfeer werd dus wel degelijk een ruimte waarin conflicterende belangen werden uitgevochten. Daarom werd hervorming van het kiesstelsel hét conflict-topic van de 19e eeuw. In de mate waarin meer groepen toegang tot het kiesrecht kregen, veranderde het fenomeen van 'publieke opinie' van een omgeving waarin conflicten werden opgelost in 'rede' in een permanent verdeelde omgeving waarin belangenconflicten werden uitgevochten. Met deze 'omkering' geconfronteerd kiezen de liberalen voor een reactionaire houding. Nu er steeds meer eigendom-lozen en matig opgeleiden toegang kregen, werden ze gaandeweg steeds meer tegen de door hen zelf ontwikkelde idee van een publieke sfeer als een kritisch debatterende ruimte waarin het publiek zich zelf zou kunnen regeren.

Mill verwoordde dat politieke vraagstukken niet meer in handen zouden moeten worden gegeven van de wil van een ongeinformeerde 'crowd', maar in die van een beperkt aantal mensen die hiervoor competent zijn. Tocqueville zoekt naar 'pouvoirs intermediaires' en stelt dat vrije associatie van gewone burgers zouden kunnen uitgroeien tot invloedrijke en daarmee 'aristocratische' lichamen. (Dit lijkt op koppelzones). Tocqueville was dit een contra-macht die een tendens naar een steeds grotere centralisatie van macht, die zowel in het liberale model als in zijn socialistische tegenhanger zijn grote nachtmerrie was.

Noch het liberale, noch het socialistische model boden een goede diagnose van de ontwikkeling van de publieke sfeer. Terwijl deze publieke sfeer steeds meer de sfeer van de samenleving binnendringt verliest hij zijn politieke functie, te weten het onderwerpen van publieke zaken aan de wil van een kritisch publiek. Het principe van de publieke sfeer, te weten zijn kritische 'publiekheid' lijkt deze publieke sfeer te verliezen in de mate van zijn eigen uitbreiding, waarmee uiteindelijk zelf ook het private domein wordt aangetast.

V. The social-structural transformation of the public sphere

16. The tendency towards a mutual infiltration of public and private spheres

De bourgeois public sphere ontwikkelde zich in de gespannen verhouding tussen staat en samenleving. Maar als zodanig bleef het onderdeel van het private domein. Met de groei van de markteconomie brak het domein van het 'sociale' met de banden van overheersing vanuit de heersers van landgoederen en ontstond er een noodzaak van een 'administratie' op een staatsniveau. Daarbij ontwikkelde in het private domein zich een domein van private autonomie in de mate waarin emancipatie van mercantilistische regulering mogelijk werd. In de 19^e eeuw moets de staat steeds meer intervenieren omdat steeds meer vraagstukken zich niet in de publieke sfeer lieten oplossen. Maar met deze 'verstatelijking' van de samenleving en 'versamenleving' van de staat werd gaandeweg de bodem weggeslagen onder het basis-principe van de bourgeois public sphere, te weten precies het onderscheid tussen staat en samenleving. Deze neergang vond zijn basis in de structurele transformatie van de relatie tussen de public sphere en het private domein in het algemeen.

HABERMAS analyseert dat in het laatste deel van de 19^e eeuw er sprake was van specifieke historische/economische omstandigheden, waarbinnen de Wet van Say (de economie keert altijd terug in een evenwicht) geen algemene, maar slechts een voor die periode specifieke wetmatigheid was. Alleen in die periode golden dus principes van volkomen concurrentie binnen het private domein en konden deze processen dus binnen het private domein van de publieke sfeer blijven. Er ontstonden echter nieuwe verhoudingen: binnen het private domein was helemaal geen sprake van volkomen concurrentie, maar concentreerde zich macht. Tegelijk groeide in de publieke sfeer de belofte van universele toegankelijkheid. Hiermee groeide het vermogen van de zwakkere partijen ten opzichte van de sterkere. De massa slaagde erin economische tegenstellingen in politiek conflict te vertalen.¹ Daarmee was het – paradoxaal genoeg – juist het gevecht van de massa tegen het kapitalisme dat het kapitalisme heeft gered van zijn eigen zelf-destructieve neigingen. (p. 145) Zie hier het verband (zoals door Galbraith geanalyseerd) tussen de concentratie van kapitaal enerzijds en een groeiend staats-interventionisme, dat zich niet alleen uit in het beheer van belastingen, juridica en het militaire apparaat, maar ook in het naar zich toe trekken van functies op het gebied van

¹ Interessante vraag: als er geen massa meer is omdat deze grotendeels geemancipeerd is, hoe kunnen de zwakkeren dan voor hun rechten opkomen (p. 146)

onderwijs en cultuur. Uiteindelijk ontstond zo de welvaartsstaat. Daarin maskeert de formule van “collective provision for the necessities of life” de veelvoudigheid van taken die de staat aan zich trok ook verbergt deze complexe structuur van collectief georganiseerde, private belangen waarin deze voorzieningen werden georganiseerd (Er valt gewoon goed geld mee te verdienen, dus..). Wat je dan vervolgens ziet is dat publieke en private verhoudingen steeds meer door elkaar gaan lopen, dat het stelsel van het privaatrecht steeds meer beschadigd wordt door een toenemend aantal contracten tussen publieke autoriteiten en private personen en tenslotte een ‘vlucht’ van de staat vanuit het publiek recht door de overdracht van ‘public administration’ naar private ondernemingen, instituten en agentschappen. De keerzijde van de “Publicisering” van het privaatrecht werd zichtbaar in de privatisering van het publiekrecht .

17. The polarization of the social sphere and the intimate sphere

In de mate waarin staat en samenleving in elkaar opgingen raakte het instituut van het gezin zijn functie in het proces van sociale reproductie steeds meer kwijt. In het liberale tijdperk leefden de mensen (althans de bourgeoisie) hun leven vooral in hun beroep en in hun gezin. Goederenuitwisseling en arbeid vonden plaats in deze private domeinen. Maar vanaf dat moment ging de zaak splitsen. Het gezin werd steeds meer een privaat domein en de wereld van het werk werd steeds meer een publiek domein. Daarop volgend echter wordt het private steeds meer teruggedrongen. Grote bedrijven worden steeds meer ‘social institutions’. Arbeiders werden daarin beambten. Het onderscheid tussen private en publieke organisaties werd minder groot. Ambtenaren én beambten: ze kregen een gedepersonaliseerde arbeidsrelatie. Ze werken niet meer voor iemand, maar voor iets.² Hiermee werd de rol van het gezin en de familie steeds kleiner. Het heeft een geringere betekenis in termen van opbouw van kapitaal, maar was bovendien ook steeds minder van belang voor de opvoeding, het onderwijs en het bieden van bescherming. Daarmee is dus – tot op zekere hoogte – ook de familie gedeprivatiseerd en werd steeds meer tot een consument van inkomen en vrije tijd.

18. From a culture-debating to a culture-consuming public

In de bourgeois-cultuur was er een rationeel politiek debat dat niet rechtstreeks was gekoppeld aan de cyclus van productie en consumptie. Het kon zich ontwikkelen doordat de bourgeois zich had ontworsteld aan dagelijkse beperkingen: de burger als ‘property owner’, als bourgeois en als homme, alle in één. Maar met de verbreding van toegang tot de publieke sfeer ging de wereld van de letteren deel uitmaken van het domein van de consumptie. Daarmee verdween het rationeel-kritisch debat.

In deze ontwikkeling, verkregen burgers autonomie die niet meer was gebaseerd op privaat eigendom, maar die werd gegarandeerd door een publieke status. Zij kregen controle over hun private domein binnen het kader van een publieke sfeer in het politieke domein. Terwijl het bourgeois-ideaaltype was dat uit de publiek-georiënteerde subjectiviteit een publieke sfeer zou ontstaan die uitmond in een wereld van letteren, is er juist vanuit de gecommercialiseerde wereld van letteren een sociale druk op de uitwisselingen binnen het kerngezin ontstaan. HABERMAS lijkt erg veel heimwee te hebben naar de bourgeois-tijd en stelt teleurgesteld vast dat de mensen nu allemaal cultuur=consumenten zijn in plaats van (bij-)dragere aan cultuur.³ In de bourgeois-tijd was iedereen die zich een encyclopedie kon veroorloven daarmee een ‘educated’ persoon. Ook de winkelier en de ambachtsman kon zich op die manier opwerken. Daarmee werd het ‘volk’ omhoog

² Het is interessant om te zien dat dit nu op zijn retour is. Grote organisaties verkleinen zich zelf. Steeds meer mensen werken in kleine teams en steeds meer als zzp’er (p.153)

³ In dat kader interessant om na te denken over de rol van social media: worden mensen daar weer cultuur-producent van?

gebracht naar de (high) cultuur en werd de cultuur niet verlaagd tot het niveau van de massa. (p. 166)⁴. [ik vind deze paragraaf een hoge mate van 'It is me what' conservatisme hebben, bij voorbeeld als H het heeft over de rol van de intellectuelen, die volledig sociaal geïntegreerd zijn. Avant garde als een instituut].

19. The blurred blueprint: developmental pathways in the disintegration of the bourgeois in the public sphere

De public sphere in de wereld van de letteren heeft zijn specifieke karakter verloren op het pad van een publiek dat kritisch reflecteert op zijn cultuur naar een publiek dat cultuur alleen maar consumeert. Want: de cultuur van de massamedia is een cultuur van integratie, waarin kritische reflectie in journalistieke formats wordt samengevat met human interest. De publieke sfeer wordt daarmee een voertuig voor politieke en economische propaganda.

Marx' verwachting was dat als de massa's toegang zouden krijgen tot de publieke sfeer zij deze zouden ombouwen tot wat de liberale 'pretext' altijd is geweest. In werkelijkheid leidde de opname van de massa in de publieke sfeer tot een 'intgerlocking' van staat en samenleving, waardoor de basis voor de publieke sfeer werd weggehaald. De 'publieke sfeer' was altijd de verbinding tussen het private en het publieke domein. Maar nu waren de 'mediërende' functies van de publieke sfeer overgegaan private en semi-private organisaties en interest groups.

Het probleem is dat juist in het kritisch rationele debat de universaliteit van waarheid en juistheid met elkaar verbonden werden. In het publieke debat kon over de 'juistheid' van de wet worden gesproken en in het debat in het parlement kon de 'waarheid' worden vastgesteld en in de wet worden neergelegd. Maar sinds de scheiding van staat en samenleving is opgeheven is dit steeds ingewikkelder geworden. De wet is niet meer per se waar, noch juist. In de praktijk neemt de wet de vorm aan van een reeks van uitvoeringsmaatregelen tot een zodanig niveau dat niet echt meer kan worden gesproken van simpele uitvoering van de wet. Er ontstaat zelfs een onderschikking van de wet aan de uitvoering door:

- De wetgever gaat zelf de uitvoering grotendeels ter hand nemen en komt daarmee in de jurisdictie van de administratie
- De wetgever geeft zijn functie door aan de administratie: deze mag aanvullende normen bedenken, ter uitvoering van de wet
- De wetgever ziet soms zelfs in het geheel af van wetgeving en laat de behandeling volledig over aan de administratie.

De 'generality' van de wet raakt dus in het geding. Sinds 1860 is in Duitsland (en ook bij ons) een concept van dubbele wetgeving: wet in formele zin en materiele wetgeving aan de orde. Vanuit de veranderde structuur van de wet kan de edene rationale juistificatie van wetgeving niet meer verwacht worden van het principe van de publiekheid. Al te vaak wordt het publiek wel opgetrommeld om instemming te geven voor van alles en nog wat, maar feitelijk heeft het publiek zo'n grote afstand tot de uitvoering van de macht dat rationale juistificatie niet meer kan worden gevraagd, laat staan verkregen vanuit het principe van de publiekheid. (p.180)

VI The transformation of the public sphere's political function

⁴ Ook hier interessant: wat betekent dit nu iedereen beschikking heeft over de wikipedia?

20. From journalism of private men of letters tot he public consumer services of the mass media: The public sphere as a platform for advertising

Habermas houdt hier ook een wat conservatief verhaal. Binnen het private domein werd de oorspronkelijk scherpe scheidslijn tussen de public sphere en de private sfeer onduidelijk. Ontstaan vanuit een ambachtsfunctie heeft de pers zich ontwikkeld tot een commercieel platform, dat gaat over geld verdienen. Aanvankelijk ontwikkelde de uitgever zich van een handelaar in nieuws naar een handelaar in publieke opinie. (hij wijst vooral naar de ontwikkeling bij de Engelse courantiers). Vervolgens stelt hij dat de mate van belangenconcentratie bij de krantenconcerns in de 19^e eeuw veel geringer is dan bij de 20^e eeuwse film-, radio- en tv-concerns. Uiteindelijk is zijn conclusie dat er sprake is van een 're-feodalisering' van de publieke sfeer: omdat de 'private enterprise' zo dominant is geworden en deze zijn klanten de gedachte aansmeert dat zij hun consumptiebeslissingen uit vrije wil plegen, gaat de staat van de weeromstuit ook zijn klanten aanspreken als consumenten, met als uiteindelijk gevolg dat de publieke autoriteit bij burgers ook concurreert om publiciteit, c.q. publiekheid.

21. The transmuted function of the principle of publicity

In deze paragraaf gaat het over het inzetten van 'journalistieke activatie', ofwel public relations vanuit de bureaucratie van de welvaartsstaat. In de mate waarin staat en samenleving in elkaar vloeiden (en het parlement gaandeweg verwerd tot een orgaan van de staat) verloor de publieke sfeer verschillende van zijn brugfuncties. Waar deze tekort schiet, wordt public relations te hulp geroepen. (p.198). Met behulp van technieken op het gebied van communicatie wordt de publieke sfeer de arena waar private belangen die collectief zijn georganiseerd tot besluitvorming moeten komen. Enerzijds 'collectiveren' de private belangen hun onderlinge debat. Tegelijk breekt het stelsel van collectieve onderhandelingen de public sphere in zijn oude stijl van de plek waar op basis van rationaliteit tot overeenstemming wordt gekomen. De staat beschikt daarbij steeds minder over dwingende macht om besluiten en compromissen op te leggen. Tegelijk nemen private organisaties steeds meer publieke rollen op. Private belangenorganisaties formuleren als hun doel om private belangen om te vormen tot algemene publieke belangen. Zij focussen op het manipuleren van de publieke opinie zonder zelf door die publieke opinie te worden gecontroleerd.

In vroegere tijden werd publiciteit en publiekheid ingezet in de strijd om de geheimheid van de monarch te bestrijden. Gezocht werd naar 'waarheid' door personen, of issues te onderwerpen aan kritisch-rationeel debat en om besluitvorming voor te leggen aan het hof van de publieke opinie. Op dit moment echter is het geheel omgedraaid: publiekheid wordt gerealiseerd met behulp van de geheime politieke agenda van belangengroepen. Niet alleen wordt dit ingezet om de koopbeslissingen van consumenten te beïnvloeden, maar zeker ook om politieke besluitvorming te sturen.

Deze 'transmutatie' zet zich door het geheel van de publieke sfeer in het politieke domein door. Politieke partijen, instrumenten voor de ontwikkeling van een effectieve politieke wil, zijn als zodanig niet in handen van een publiek, maar in handen van een kleine groep die het partij apparaat aansturen. Als zodanig zijn politieke partijen ook geen oude stijl klasse-groeperingen meer, noch oude stijl belangengroepen. Het zijn juist machines die doen aan 'interlocking' van georganiseerde belangen met politieke besluitvorming, waarbij de parlementen niet meer de plek zijn, waarin open debat tot de beste besluiten worden gekomen, maar veeleer de fora waar al bestaande partij-standpunten worden herhaald.

Op zich zal iedere poging om de public sphere terug te brengen naar zijn oorspronkelijke bedoeling door het verminderen van zijn plebiscitaire vorm alleen maar kunnen eindigen in het verzwakken van zijn overblijvende functies (p. 208). H geeft aan dat er gelukkig nog steeds de binding is aan openbaarheid die de uitoefening van macht onder controle houdt. Wie herstel zoekt moet bedenken dat de public sphere als verzameling van collectief uitgedrukte private belangen alleen maar kan functioneren als deze zelf radicaal is onderworpen aan de eisen van de publiekheid. Volgens H was het oorspronkelijke idee van publiekheid de rationalisering van het kritische debat van private personen. Hieruit zou waarheid en juistheid voortvloeien (p. 210). Nu is deze publiekheid alleen te realiseren als de rationalisering van de uitoefening van maatschappelijke en politieke macht onder de gezamenlijke controle van rivaliserende machten die van diezelfde publiekheid afhankelijk zijn. Alleen in de mate waarin dit soort rationalisering ontstaat, kan er opnieuw een public sphere ontstaan in de vorm van een publiek van private mensen, dat wil zeggen een samenleving waarin mensen – meer dan alleen bij verkiezingen en referenda – een echte aanwezigheid hebben in een coherent en permanent proces van integratie. (p. 210)

22. Manufactured publicity and nonpublic opinion: the voting behaviour of the population

Burgers verhouden zich tot de staat niet in eerste instantie door politieke participatie, maar door diensten van de staat te verwachten en zij kennen de staat dus via de bureaucratie. In de sociale welvaartsstaat zijn de politieke belangen van de burgers vooral beperkt tot specifiek beroep op bepaalde nutsfuncties, zoals zorg en onderwijs. Om dit goed te kunnen uitvoeren is de afhandeling van deze claims overgelaten aan grote organisaties. Wat er over is aan persoonlijk initiatief wordt vervolgens overgenomen door de politieke partijen en georganiseerd in verkiezingen.

De public sphere is gedesintegreerd als de omgeving voor rationeel-kritisch debat. Niettemin is het arrangement van de parlementaire verkiezingen wel gebaseerd op de liberale fictie van een public sphere in civil society. Verwacht wordt dat de kiezer een bepaald niveau van kennis heeft en op basis daarvan zich een oordeel kan vormen over juistheid en waarheid in politieke actie, vanuit het perspectief van een algemeen belang. In de praktijk echter worden grote groepen slecht geïnformeerde burgers door propaganda aan politieke partijen gebonden. Deze kiezers hebben in de praktijk weinig behoefte om bij te dragen aan het proces van het vormen van een publieke opinie. Zelfs de goed geïnformeerden verkeren over het algemeen toch in hun eigen 'in-groups' en bubbles. Er is dus een kleine groep 'active citizens', die ook herkenbaar zijn als opinion leaders en daarnaast een overwegende groep die het allemaal wel prima vindt.

In deze context is er sprake van een einde van de ideologie, waarbij deze eigenlijk ingebed wordt door een 'consumer culture', waarvan de kernidee is: 'Worden wie je bent', een duplicatie en justificatie van een stand van zaken die al bestaan. Om deze idee heen verzamelt zich een grote groep 'new indifferents', die niet geloven dat er ook maar iets is, dat zij zouden kunnen doen, of nalaten dat enige invloed heeft. Zij kijken als pure toeschouwers.

Dus terwijl grote groepen mensen in hoge mate afhankelijk zijn van diensten van de staat, zouden deze dus juist onder een hoge norm van publiek debat moeten vallen. Het tegendeel is het geval. Het publiek wordt met enige regelmaat opgetrommeld om zijn instemming te geven met de bestaande gang van zaken, waarbij show en manipulatie niet worden geschuwd.

23. The political public sphere and the transformation of the liberal constitutional state into a social welfare state

De onbalans tussen de functies die de politieke public sphere op dit moment in realiteit bekleedt en de functies die zouden mogen worden verwacht, wordt tastbaar in de wijze waarop de legale transformatie heeft plaatsgevonden van de liberale constitutionele rechtstaat in de sociale welvaartsstaat. In de eerste moderne constituties ging het erom waarborgen te creëren voor een samenleving als een sfeer van private autonomie. De rechten beschermden burgers tegen staatsinterventie en beschermden de gebieden die toebehoorden aan die burgers die zich overigens houden aan de algemene regels. Niet in de laatste plaats was de constitutie de borg voor een goed functionerend privaatrecht. De ontwikkeling van de sociale welvaartsstaat vanuit de liberale staat was geen breuk, maar eerder continuïteit. Het was nodig om de essentie van de liberale staat overeind te houden: het liberale concept van de wet was zo hol, dat het niet meer voldeed aan twee basiscriteria, te weten het garanderen van gelijkheid en het garanderen van 'juistheid' (p.225). Daarom was het inbrengen van een 'justitia distributiva' onontkoombaar. Daarmee ontstaat spanning met de basisrechten, die juist betrekking hebben op een 'onthouden' van staatsinterventie. De garantie voor deze basisrechten ligt in de demarcatie van de private sfeer én in een public sphere binnen het politieke domein die niet direct onderworpen is aan interventie van publieke autoriteiten. Wat dat laatste betreft is het dus bij voorbeeld niet genoeg dat vrije meningsuiting wordt opgevat als meningsuiting door private personen. Gelijke toegang tot de publieke sfeer is van even groot belang en dat vraagt juist wél interventie van de staat. Op soortgelijke wijze is ook directe staatsinterventie noodzakelijk voor het borgen van vrijheid van vergadering e.d. In de sociale welvaartsstaat is private autonomie dus niet meer geborgd in een constitutie die primair de belangen van de bourgeoisie behartigt. In plaats daarvan is deze gebaseerd op een integratie van de belangen van alle organisaties die handelen op een staat-gerelateerde wijze, een staat die altijd democratisch functioneert.

De democratische welvaartsstaat is net als zijn liberale voorganger gebaseerd op de demarcatie tussen enerzijds het soevereine recht om belasting te heffen en anderzijds het coïnstitueel gefundeerde recht op eigendom. Waar echter staat en samenleving elkaar penetreren ontstaat een tussensfeer van semi-publieke en semi-private relaties. Hier is een voortdurend gevecht gaande om invloed, waarbij private partijen druk kunnen uitoefenen tot het 'verstatelijken' van bepaalde functies, hetgeen kan leiden tot een re-feodalisering van de samenleving.

Al met al echter komt H tot de conclusie dat de sociale welvaartsstaat vasthoudt aan het liberale principe van het hebben van een mandaat vanuit de public sphere als een kritisch proces. Het gaat om een rationalisering van de uitoefening van sociale en politieke autoriteit.

Conclusie: Er zijn twee condities voor een public sphere die effectief opereert in het politiek domein:

- De objectieve minimalisering van bureaucratiese beslissingen
- De relativisering van structurele belangenconflicten vanuit een standpunt van een algemeen belang dat iedereen kan onderschrijven

Deze twee condities kunnen op dit moment niet meer als utopisch worden gediskwalificeerd. De democratisering die heeft plaatsgehad in de welvaartsstaat is niet op voorhand beperkt door irrationele relaties en politieke overheersing. De uitkomst van het gevecht tussen een kritische publiekheid enerzijds en één die vooral is opgezet vanuit manipulatieve overwegingen blijft open. Maar het idee van de public sphere kan niet meer worden weggezet als pure ideologie, zoals dat feitelijk wel het geval was met de bourgeois public sphere, zoals die zich ontwikkelde. Als het iets doet, brengt de idee van de 'public sphere' van de welvaartsstaat de dialectiek van dat idee tot een einde. (p. 235)